Eljött Magyarország

FÁKLYALÁNG

Írta: Benedek András
1982.

Kedves megemlékezésül írta valahol Illyés Gyula, hogy a Fáklyaláng-ban nekem köszönheti Kossuth és Görgey kézfogásának ötletét a *„Te vagy a fővezér”* kimondásának pillanatában. Más alkalommal tőlem származtatta a következő perc játékát: Görgey önkéntelenül az asztalra löki kardját, vagyis egyetlen gesztusba sűríti a történendőket, hogy le fogja tenni a fegyvert. Valójában nem én találtam ki sem az egyiket, sem a másikat, hanem ami a kettő között történt, hogy itt fut be a temesvári csatavesztés híre, itt a döntő fordulat. A vita bizonyos részeinek csak előtte, másoknak csak utána lehet helye a jelenetben.

A játékelemeket a rendező, Gellért Endre kreálta és építette föl nagy gonddal. Az említett kézfogás például széles ívben kapcsolódik a felvonás megnyitásához, amikor a belépő Görgey nem fog kezet Kossuthtal. A „fegyverletétel” pedig másodpercnyi pontossággal volt előkészítve: melyik pillanatban kap Görgey a kardja után, hogy induljon hadvezéri minőségében intézkedni, mennyit bíbelődhetik a kardszíjjal és a csattal, s már épp a felövezés következnék, amikor befut a csatavesztés híre.

Gellért aprólékos gonddal mérte és próbálta ki a játéktér minden centiméterét. Hogy a szerzői előírás szerinti tágas kazamata mégis szűk, kényelmetlen legyen a minisztertanácsnak, mert ez a fizikai kényelmetlenség pontosan az ideillő magatartásra kényszeríti a színészeket. Asztal és pad közé beszorítva – akár az egész ország a két nagyhatalom közé, a miniszterek kutyaszorítóban – jóformán mozgásképtelenek, s csak innét kitörve adhatnak hangsúlyt indulataiknak. Láttam a Fáklyaláng más előadását, ahol a rendező nem törődött ezzel az aprósággal, de nem is érte el a bemutató hatását. Itt a közönség is mintegy be volt zárva az aradi kazamatába, s a nézőtéren elhelyezett hangszórók érzékeltették, hogy az ellenség fokról-fokra szorosabbra zárja az ostromgyűrűt valamennyiünk körül.

Gellért Endrével nagyon szerettem együtt dolgozni, mert túl a barátságon ízlésünk, gondolkozásmódunk is hasonló volt. Fél szóból megértettük és tudtuk továbbgombolyítani egymás ötleteit, ami különösen az új, színpadon még ki nem próbált magyar drámáknál bizonyult igen hasznosnak. Itt ugyanis a lehető legjobb szöveg megformálására kell ösztökélni az írót.

A Fáklyaláng eredetileg egyfelvonásosnak íródott Tűz-víz címen, de nem nekünk, hanem a Belvárosi Színháznak, amiért Bandi alaposan megmosta a fejemet: miért nem kerestem föl idejében Illyést. Szívszorongva mentem aztán el hozzá – nem Ozorára, mint a legenda hirdeti [és ahogy MGP is írja], hanem józsefhegyi otthonába –, s győztes hadvezérként tértem haza egy új darab, Az ozorai példa ígéretével. Erről másutt már bőven szóltam. Ide csak annyi tartozik, hogy időközben a megszűnt Belvárosi Színház helyiségét a Nemzeti kapta meg, s még ezt megelőzően lemondott a Tűz-víz bemutatásáról. Illyéssel viszont Az ozorai példa előkészületei során igen jó kapcsolatunk alakult ki, s boldogan fogadtuk új tervét, hogy az egyfelvonásost kibővíti, és megfejeli egy utójátékkal. Elfogadtuk, műsorra tűztük, dolgozni kezdtünk a végleges szöveg kialakításán. Házi használatra megmaradt a régi cím, s csak nagy sokára, számos elvetett ötlet után született meg az új, Az ozorai példa utolsó szava: Fáklyaláng. *[„Fel barátaim! Tágul a világ: tágul a jövőért a harc. Úgy emlegessék benne a magyart: volt ő is fáklyaláng!”*]

Száz év múlva a kritikai kiadás szerkesztője a különböző változatok alapján talán meg tudja majd állapítani, hogyan bontakozott ki a végleges szöveg. Én meg sem kísérlem. Annyival is kevésbé, mert Illyés a fergeteges sikerű bemutató után még sokat módosított rajta, s tán az eddig legutolsó szövegezés sem tekinthető véglegesnek. De még így is érdemes a mi műhelyünk munkájáról néhány szót ejteni.

A Fáklyaláng első két felvonása – ha felületesen nézzük a puszta tartalmat – voltaképp a Tűz-víz kibővítése a duplájára. A történeti tárgy szinte magától kínálta a többletet, s Illyés amúgy is egyik fő feladatának tekintette nemzeti múltunk elég szegényes ismeretének művészi gazdagítását a közönség előtt. Mi tagadás, valamennyiünkre, az egész művészegyüttesre ráfért az elmélyedés a szabadságharc történetében, és sürgősen, lelkesen pótoltuk a hiányokat. Arról azonban valamennyien megfeledkeztünk, hogy az esténként megjelenő közönségtől nem várható ilyen fölkészültség, és előtte homályban marad sok részlet, ami előttünk már világos és izgalmas.

Ezeket a gondokat nagyszerűen elemezte Gellért a Csillagban. Nem kell sokat hozzáfűzni, legföljebb Illyés gyakori sóhaját: *„Nálunk senki sem ismeri a történelmet.”* Nekem ugyan van egy receptem drámaírók (és persze rendezők, dramaturgok) számára, csak nehéz megvalósítani: pontosan meg kell tanulni a történelmet, s aztán gondosan elfelejteni, hogy fölöslegesen ne korlátozza a művészi munkát. Illyés igen jól tudta, mi időközben megtanultuk – és sehogy sem akaródzott elfelejtődni. Az első felvonás jelentős része maradt, ami volt, „történelmi lecke fiúknak”, ahogy magunk között mindhárman csúfoltuk, fájdalmas öniróniával. Többszöri nekirugaszkodással is csak viszonylagos eredményeket sikerült elérnünk.

A felvonás drámai funkciója annyi, hogy megteremti a légkörét Kossuth és Görgey utolsó találkozásának, amely sorsdöntő volt kettejük és az egész ország életében. Ennél azonban valamennyien többet akartunk: megmutatni, ha csak villanásszerűen is az idáig vezető út szépségeit és buktatóit, az elkövetett hibákat, amelyek miatt a szabadság ügye ilyen kritikus helyzetbe került.

A szükséges ismeretek színpadi közlésének számos bevált fogása van. Segíthet például egy újonnan jött kíváncsi személy, akinek egy beavatott elmond néhány fontos tudnivalót (Józsa és Andorás jelenete.) Segíthet a véleménykülönbség, amely a mellékszereplőket vita közben számos tudnivaló elmondására készteti. (A miniszterek egymás közt, Kossuth belépése előtt.) Csakhogy ezek elvont, országos gondok, eszmei küzdelmek, amelyek a színpadon mindig kevésbé hatnak, mintha valamelyik szereplő személyes bántalmairól esik szó.

A bulvárszerzők helyzete kétszeresen könnyebb: egyrészt kevés a mondanivalójuk az előzményekről, másrészt nem sokat törődnek a mellékszereplők (pl. szobalány és levélhordó) jellemzésével. Illyés viszont – velünk együtt – egyikről sem óhajtott lemondani. Be akarta mutatni a valóság minden jellegzetes vonását, és árnyaltan mintázta meg minden alakját, noha szerepük elhalványul Kossuth beléptekor, s utóbb eltűnnek a történetből. Izgalmas drámai jelenetük csak egy van, amikor Józsával kerülnek szembe. Pedig tartalma szerint ez is „országos tudnivaló”. Hogy bár nemesek és hangzatosak a demokratikus elvek (*„A kormány minden gondja a nép volt. .. Felszabadítottuk, testvérként közénk vettük a jobbágyokat, az alkotmány padjaiba.”*) – ám a realitás más. Mikor Józsa válaszul megkérdi: *„Az urak közt itt hány a jobbágy?”* – lesújtó és baljós ítélet hangzik el. Ez is egyik oka a mostani szorult helyzetnek és a későbbi bukásnak. Itt azonban eltűnik az író oktató szándéka. Zseniális fogással ide illő személyes üggyé tudta tenni a milliókat érintő közös bajt.

Nagy segítséget adott a tehetséges és lelkes művészegyüttes, amelyből itt az akkor már ötvenen fölüli Bihari József alakítását emelném ki a fiatal Józsa szerepében. Hogy az utójátékban szereplő öreg úgyszólván az ő alkatára volt szabva, senki előtt sem lehetett kétséges. De ennek az ifjú legénynek illúziót keltő megjelenítése művészetének csodája volt.

A második felvonásban egészen másfajta problémák adódtak. Történelmi adalék akad itt is bőven, csakhogy itt valamennyi Kossuth és Görgey személyes ügye, ahogy az elsőben a jobbágykérdés Józsáé volt. A múlt minden eredménye és hibája kettejük műve, szerves része egyéniségüknek. Épp ez a személyes érdekeltség teszi színész és néző számára átélhetővé az országos ügyeket.

Illyés Kossuthnak óhajtott emléket állítani, és természetszerűleg hatása alá került csodálatos szónoki tehetségének, amely hallgatóságát lenyűgözte, s amely írásaiból, például a híres Víddíni levélből is sugárzik. De a másik forrás, Görgey szikáran, tárgyilagosan fogalmazott emlékirata ugyanilyen

hatásos. A nagyszerű párjelenetben néha az a veszély fenyegetett, hogy Kossuth őszinte retorikáját a mai néző handabandázásnak, színészkedésnek érzi, s vele szemben a ridegebb, józanabb Görgeynek ad igazat. A nagy összecsapás gazdag anyaga a gondolatok rapszodikus csapongását mutatta. Márpedig, úgy gondoltuk, itt szigorúbb rendre van szükség, aminek titka a külső és belső események összhangja, mert itt és most kell eldőlnie, folytatódik-e a szabadságharc, vagy fegyverletétel következik. Nemcsak nekünk, a nézőnek is el kell felejtenie történeti ismereteit. Akkor hiheti el az előadás bűvöletében, hogy van még lehetőség a kedvező megoldásra, „világosi győzelemre". Ám az első változatban Kossuth és Görgey vitája során a nézőnek nemegyszer olyan érzése támadhatott volna, mintha mindkét szereplő máris tisztában lenne a gyászos véggel.

Az első felvonás válságosnak mutatja ugyan az ország és a szabadság ügyét, de a Temesvár alatt folyó csata még reménységre jogosít. Ez a helyzet a második felvonás elejére sem változott, bár vannak baljós előjelek. Míg ott áll a harc, Kossuth joggal láthatja Görgeyben és intakt seregében a győzelem zálogát. Ezért érdemes a tábornokot kifaggatnia, az ellentéteket még bizonyos engedmények árán is elsimítania, ambícióját fölkeltenie, és őt a magyar hadsereg élére állítania. Ez a győzelem egyetlen lehetősége. Viszont egyelőre nincs helye Görgey színvallásának, hogy vereség esetén leteszi a fegyvert az oroszok előtt, és hogy elvi ellensége a császári uralom elleni lázadásnak. Így ugyanis nem kaphatná meg a fővezérséget. Aminthogy ez nem is hangzott el egyértelműen az első verzióban. Ebben a bizonytalan szituációban még értelmetlenek, alaptalanok voltak Kossuth kalandos tervei, hogy akár partizánmódra is folytatni kell a szabadságharcot. Az első „menet" kitérőivel, szenvedélyes kitöréseivel együtt a józan érvelését, amelynek során Kossuthnak sikerül meggyőznie vagy legyőznie ellenfelét, s egy kézfogással ráruházza a teljhatalmat.

Most azonban fordul a kocka. Molnár alezredes a csatavesztés hírét hozza, s ettől gyökeresen megváltozik a helyzet és a két főszereplő magatartása. Ungvári László ragyogóan tudta érzékeltetni, hogy Görgey rideg matematikája csak látszólag igazolja álláspontját. Most már indokolt vele szemben Kossuth retorikája, amely Bessenyei Ferenc ajkáról már nem oktalan ábrándnak hat. Ellenkezőleg: a föltétel nélküli megadás gondolata az árulás, ennél még mindig reményt keltőbbek a partizánharc romantikus tervei. Az iménti egység felbomlik. Görgey a rossz ügy győzteseként távozik, Kossuth pedig megverten magára marad az öngyilkosság gondolatával.

És itt végre kellett hajtani egy fájdalmas operációt, elrontani valamit, ami önmagában véve kitűnő befejezése volt a Tűz-víz-nek: hogy Kossuthot az öreg Csányi hozza vissza az életbe. Rábeszéli a menekülésre, de ő maga itt marad, és vállalja a rá váró kivégeztetést. Megrendítő ennek az öregembernek az elszántsága, egyszerű hősiessége, ami ebben a pillanatban Kossuth magatartása fölé nő. Csányi magatartása nemcsak azt bizonyítja, hogy milyen szép és egyszerű a hősiesség, hanem azt is, hogy Kossuth szavai csupán zengzetes frázisok, hiszen ő valójában riadtan menekül. Más szóval: hirtelen Csányi lesz a Kossuth-dráma hőse.

Közismert tényeken nem változtathat a drámaíró, az viszont kötelessége, hogy a homályos vagy vitatható tényeket egyértelműen világítsa meg. Az emigráció több évtizedes munkája annak a bizonysága, hogy Kossuth minden megpróbáltatást vállalva, végül magára maradva halálig hű maradt eszméihez. Ehhez mérten lényegtelenné zsugorodik, ha a reménytelenség pillanatában megriadva megfutamodik is. Drámai megfogalmazásban ez annyit tesz, hogy ne a megfutamodásra essék a hangsúly, hanem a további helytállásra: az az igazi nehézség. Az öngyilkosság volna az igazi megfutamodás, de erre a belátásra, a további tennivalókra magától kell rájönnie. Életkedvet, biztatást, támogatást kaphat ugyan Józsától és Csányitól, de a harcot önmagával kell megvívnia. Jobbik énjének kell győznie a rosszabbik felett. Számos vita után közös megegyezéssel Illyés is ezt a megoldást választotta.

A befejezést Illyés utójátéknak keresztelte, s most már tartsuk meg ezt a megjelölést, hiszen vagy negyven év választja el az eddigiektől, bár egyébként szorosan odakapcsolódik. Amikor kézbe kaptam

ennek az utójátéknak első fogalmazványát, s az olvasásban odáig jutottam, hogy egymásra ismer az öreg Kossuth és Józsa, és elhangzik a híres mondat: *„Eljött Magyarország”* – elfutotta szemem a könny, térdemre ejtettem a kéziratot, nem tudtam tovább olvasni.

Az őskéziratban nem itt fejeződött be a darab, sőt még jelenet sem. Utána még egy kép következett: Józsa látogatása Görgeynél, s itt számos új szereplővel érdektelen, jelentéktelen anekdotává szürkült a nemzeti ügy. Illyés még egy harmadik képet is tervezett, ahol Józsát egy földmunkáskörben akarta bemutatni. Ezt nem láttam, talán meg sem íródott.

Természetemtől elég idegen az olvasmánytól való elérzékenyedés. Vajmi ritkán fordul elő, s épp ezért nem hagyott nyugton az a gondolat, hogy ez a történet ennél a mondatnál magasabbra nem emelkedhetik, tehát itt van vége. Mert miről is volt eddig szó? Hogy ez az öregember, aki hazát akart teremteni a népnek, negyven éve hazátlan. Negyven éve nem láthatta azokat, akikért küzdött, s most, a sír szélén már nem igen remélheti, hogy valaha is meglássa őket. És ekkor ismeri föl Józsát, aki nemcsak kedves és hűséges embere volt, nem csak élete megmentője, hanem legméltóbb képviselője a névtelen, felszabadított közrendnek. És ettől kap igazolást, hogy nem küzdött hiába. Mint a bibliai vén Simeon. Könnycsordító happy end. Nincs tovább.

Illyés egy-két próbálkozás után maga is elismerte, hogy nem tud ennél magasabbra emelkedni. Érdektelen beszélgetéssé laposodik ezután a dráma, jobb, ha itt megy le a függöny. Igen ám, de mi legyen a második utójátékkal? Elismerem, hogy képtelen ötlet volt, de ma sem tudnék jobbat kiagyalni. Azt javasoltam, hogy a Görgeynél tett látogatást elbeszélés formájában építse a jelenetbe, jóval a kritikus zárómondat elé.

Miért képtelenség? Mert az könnyen hihető, hogy Kossuth nem ismeri föl rögtön Józsát, de a fordítottja bajosan. Józsa azért jött, hogy vele találkozzék, őt várja. Gellértnek s a színészeknek mégis sikerült a varázslat: igazzá, képszerűvé tették a képtelenséget. Hogy hogyan? Józsa épp nagy előadásba merült el, s jóformán ügyet se vet a belépő Kossuthra. Ő ugyanis inkább csak betotyog, mint egy öreg lakájjá vedlett egykori hadastyán, kezében tálca itókával, poharakkal. Ez a jelentéktelenné tett színre lépés teszi lehetővé, hogy kiléte viszonylag sokáig titokban maradhasson, s örülhessen a kedves játéknak. Mindaddig, míg komolyra nem fordul a szó, s el nem érkezik a fölismerés nagy pillanata.

Az utójáték legerősebben az utolsó főpróbán hatott rám – személyes okból. Bessenyeinek akkor használt maszkja ugyanis hajszálra megegyezett nagyapám, Benedek Elek arcával. Egy órára az ő alakja idéződött föl előttem, az ő hasonló, bár szerényebb, reménytelenül és töretlenül vállalt küzdelme az erdélyi magyarságért.

Egy barátom, Illyésnek is nagy tisztelője jegyezte meg egyszer, hogy az utolsó mondat költőhöz méltatlan, olcsó hatásvadászat. *„Képzeld el, mit éreznél egy idegen nemzetiségű hazafias darab láttára, amely, mondjuk, így végződik: eljött Albánia.”* Megpróbáltam, de nem sikerült elképzelnem. Nyilván azért nem, mert a hazafiság minden országban más tényezőkhöz kötődik (még ha vannak is általános, mindenütt fölfedezhető vonásai), s ilyenformán mindig „családi ügy” marad, nem exportálható. De a maga helyén megrendítő. Így aztán ez a fanyar megjegyzés később sem zavart meg abban, hogy ahányszor láttam a darabot, hallottam újra ezt a mondatot, annyiszor szorult el a torkom.

Alighanem ilyesmit érzett a bemutató közönsége, amely példátlan, harmincperces tapssal ünnepelte az írót és a művészegyüttest. Utóbb író, rendező és a három főszereplő (Bessenyei, Ungvári, Bihari) Kossuth-díjat kapott ezért a produkcióért. [Illyés nem a Fáklyalángért, hanem Az ozorai példáért kapta a Kossuth-díjat.] Én „ércnél maradandóbb” jutalmat kaptam. Ahogy régi festők a donátorak arcvonásait örökítették meg a Krisztus-imádó három király jelmezében, Illyés minden tiltakozásom ellenére engem is beleírt a darabba, amit csak saját előadásunkból sikerült kipöckölnöm, a nyomtatott szövegből már nem. Kossuth szavával, hogy professzora volt Andreas Benedek.